

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Güz/Autumn, 2024, 11 (2), 658-674

**ZEMAHŞERİ’NİN EL-KEŞŞÂF TEFSİRİNDE İMRUÛLKAYS’IN (Ö. 540~ M.)
ŞİİRLERİYLE İSTİŞHÂD**

**Istishhād with the Poems of Imru al-Qays (d. 540~ A.D.) in
Zamakhsharī’s Commentary on al-Kashshāf**

Harun ABACI

Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, ORCID:
0000-0003-2259-5722, harunabaci@pau.edu.tr.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received: 01.08.2024
Kabul Tarihi / Accepted: 26.11.2024
Yayın Tarihi / Published: 31.12.2024
Cilt / Volume: 11
Sayı / Issue: 2
Sayfa/ Pages: 658-674

Atıf / Cite as: Abacı, Harun. “Zemahşerî’nin El-Keşşâf Tefsirinde İmruülkays’ın (Ö. 540~ M.) Şiirleriyle İstishhād” (Istishhād with the Poems of Imru al-Qays (d. 540~ A.D.) in Zamakhsharī’s Commentary on al-Kashshāf). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 11/2 (2024), 658-674. DOI: 10.17859/pauifd.1526323

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 11 (2) 2024: 658-674

ZEMAŞERİ'NİN EL-KEŞŞÂF TEFSİRİNDE İMRUÜLKAYS'IN (Ö. 540~ M.)

ŞİİRLERİYLE İSTİŞHÂD *

Harun ABACI **

Öz

Zemahşerî, *el-Keşşâf*'ta dilbilimsel konularda istişhâda başvururken İmruülkays'ın şiirlerine ayrı bir önem vermiştir. Zira İmruülkays, Hz. Peygamber'in ifadesiyle şairlerin öncüsü ve bayraktarı kabul edilmektedir. Bu çalışmada, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsirinde İmruülkays'ın şiirleriyle istişhâd edilen konular tespit edilmiş ve müfessirin şevâhid hakkındaki değerlendirmeleri ele alınmıştır. Çalışmanın amacı; Zemahşerî'nin, İmruülkays'ın şiirlerini Kur'ân'ı anlamaya katkısı açısından kullanma biçimini ortaya koymaktır. Ayrıca Zemahşerî, İmruülkays'ın şiirlerini kendi mezhebî düşüncesini desteklemek için kullanmış mıdır? O, hangi dilbilimsel konulara istişhâd için söz konusu şairin şiirlerini kullanmıştır? vb. sorulara cevap aramaktır. Çalışmada doküman analizi yöntemiyle Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsirinde istişhâd edilen İmruülkays'ın şiirleri, lügat, nahiv, şiir ve tefsir ilimlerinin birincil kaynaklarından destek alınarak tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, *el-Keşşâf*, İmruülkays, lügat, nahiv, belâgat.

Istishhâd with the Poems of Imru al-Qays (d. 540~ A.D.) in Zamakhsharî's Commentary on al-Kashshâf

Abstract

In al-Kashshâf, al-Zamakhsharî gave special importance to the poems of Imru al-Qays in his use of istishhâd in linguistic matters. This is because Imru al-Qays is regarded as the pioneer and flag-bearer of poets, as the Prophet (pbuh) put it. In this study, the topics in Zamakhsharî's tafsîr al-Kashshâf in which Imru al-Qays's poems are mentioned are identified and the commentator's evaluations on shawâhid are discussed. The aim of the study is to investigate the contribution of Imru al-Qays' poems to the understanding of the Qur'an. Did he use Imru al-Qays' poems to support his own sectarian views? Which linguistic issues did he use the poems of the poet in question for istishhâd? etc. The aim of this study is to seek answers to these questions. In the study, the poems of Imru al-Qays, which are cited in Zamakhsharî's tafsîr al-Kashshâf, were analyzed with the support of the primary sources of lexicon, grammar, grammar, poetry and tafsîr.

Keywords: Tafsir, *al-Kashshaf*, Imru al-Qays, lexicon, grammar, nahw, eloquence.

STRUCTURED ABSTRACT

Zamakhsharî (d. 538/1144), who wrote a linguistically oriented tafsîr, used the poems of Imru al-Qashshâf in many places. It can be seen that Zamakhsharî attaches

* Yazar, makalede Etik Kurul İzni gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.

** Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0003-2259-5722, harunabaci@pau.edu.tr.

particular importance to Imru al-Qays' poems in linguistic matters. He did not explicitly praise Imru al-Qays' poems. However, Zamakhshari's use of expressions such as "as Imru al-Qays did/said/explained", "as Imru al-Qays used the art of simile in this way", etc. to compare a linguistic usage in the Qur'an indicates that he considers Imru al-Qays' poems as the main source especially in linguistics. In this study, the topics that are mentioned in this work in relation to Imru al-Qays's poems are investigated and the commentator's evaluations on shawāhid are discussed. The aim of the study is to investigate the contribution of Imru al-Qays's poems to exegesis. In which subjects did he use Imru al-Qays' poems as *istishhād*? etc. The aim of this study is to seek answers to these questions.

No study has been identified that specifically analyzes Imru al-Qurays' poems in al-Zamakhshari's *tafsīr al-Kashshāf*. However, there are the following studies that deal with all the poems of this commentary.

1- Books:

- a- Hıdır b. Atāullah al-Mawsilī (d. 1007/1598), *al-Is'āf fī sharḥ shawāidi al-Qāḍī wa al-Kashshāf*, (Manuscript, Suleymaniye Library, Hamidiye, nr. 174).
- b- Muhammad b. Tayyib al-Fāsī Muhibb al-Dīn Efendi (d. 1016/1607), *Sharḥ shawāhid al-Kashshāf*, (Cairo: al-Matba'at al-Kubrā, 1281).
- c- Muhammad Ali Kamil, *Shawāhid al-'imāmi al-Zamakhsharī al-nahwiyya fī tafsīrihi al-Kashshāf*, (Indonesia: Universty Maliki Press, 2011).
- d- Muhammad Alyān al-Marzūkī, *Mashāhid al-insāf alā shawāhid al-Kashshāf* (Algeria: Dāru al-ālemi al-ma'rifa, ts.).

2- Theses:

- a- Sema Mahmoud 'Abd al-Majid al-Khalidī, "al-Zamakhsharī nākidan-dirāsa fī Shawāhidi al-Kashshāfi al-shi'riyya 'ale al-asālībi al-terkībiyya" (Master's thesis, Jāmi'at al-Yermuk, 1997).
- b- 'Abd al-Khalīm Muhammad 'Abd al-Khalim, "al-Shi'ru al-jāhilī fī tafsīr al-Qur'ān al-Qarīm, dirāra tawsiqiyya dilāliyya fī tafsīr Ibn 'Abbās and tafsīr al-Kashshāf wa al-Qurtubī" (PhD dissertation, Jāmi'at al-Azhar, 2002).
- c- Ali Ya'qub Muhammad Salāme, "Shawāhid al-nahwī al-shi'riyya fī tafsīr al-Kashshāf li al-Zamakhsharī: dirāse tahlīliyya" (Master's thesis, Cāmi'at al-Hāshimiyya, 2006).
- d- Masoud Garib, "al-Shāhid al-shi'rī, 'inda al-Zamakhsharī fī kitābeyhi al-Mufassal wa al-Kashshāf" (PhD dissertation, Jāmi'at al-Qāṣīdī Mirbāh Werkale, 2014).

3- Article:

Ghassān 'Abd al-Salām Hamdūn, "Shawāhid al-shī'r fī al-taṣfīr (al-Kashshāf) li-Tabakati al-Rābi'a mine al-Shu'arā", *Majallat al-Jāmi'ati al-Qur'ān al-Qarīm wa'l-'Ulūm al-Islamiyya*, 10 (2005): 173-201.

Since the scope of the above-mentioned studies is wide, they are limited to discussing all poems in general terms. The difference of our study from these studies is that it deals with all the issues that are witnessed only in Imru al-Qays in a classified and in-depth manner.

The methodology followed in this study is to analyze the information provided by comparing the main source of the research, al-Kashshāf, with the main sources it draws on and examining its commentaries.

Zamakhshari made use of Imru al-Qays' poems in the exegesis of many different topics related to lexicography, grammar, and rhetoric. He cited Imru al-Qays's poems as witnesses on issues such as the determination of the meaning of words, the conformity of different qiraats to the rules of grammar even if they are *shāz*, the existence of the use of the words in the verses in the Arabic language, the possibility

of various i'râb variants, the existence of various grammatical structures in the verses in the Arabic language, different versions of the art of simile, and the style of compliment.

It has been found that among the issues for which Imru al-Qays' poems were cited as witnesses, lexical issues occupied a larger place than others. This is due to the greater importance of the lexical issues in the exegesis of the verses. Zamakhshari also made use of Imru al-Qays' poems to support the views of the Mu'tazilite sect to which he belonged. However, he only uses one of Imru al-Qays's couplets as evidence for the view that the person who commits a major sin will remain in Hell for eternity. Apart from this issue, he did not refer to Imru al-Qays's poems to confirm the views of the Mu'tazilites. As a result, it is understood that Zamakhsharî mostly prioritizes Imru al-Qays' poems in the proof and demonstration of linguistic issues.

GİRİŞ

Dilbilimsel ağırlıklı bir tefsir kaleme alan Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf*'ta İmruülkays'ın şiirleriyle istişhâda birçok yerde başvurmuştur. Onun dilbilim konularında İmruülkays'ın şiirlerine ayrı bir önem verdiği görülmektedir. Şiirleri hakkında açıkça bir övgüde bulunmamıştır. Ancak Zemahşerî'nin, Kur'ân'daki dilsel bir kullanımı karşılaştırmak üzere "İmruülkays'ın yaptığı, söylediği ve açıkladığı gibi"¹, "İmruülkays'ın şu şekilde teşbih sanatını kullanması gibi"² vb. ifadeleri özellikle dilbilim konusunda İmruülkays'ın şiirlerini temel kaynak gördüğüne işaret eder. Bu çalışmada, söz konusu eserde İmruülkays'ın şiirleriyle istişhâd edilen konular araştırılıp müfessirin şevâhid hakkındaki değerlendirmeleri ele alınmıştır. Çalışmanın amacı; Zemahşerî'nin, İmruülkays'ın şiirlerini Kur'ân'ı anlamaya katkısı açısından kullanma biçimini ortaya koymaktır. Ayrıca hangi konularda İmruülkays'ın şiirlerini istişhâd olarak kullanmıştır? vb. sorulara cevap aramaktır.

İmruülkays, Kinde kabilesinin reisi Hucr'un oğludur. Soyu, Kahtânîler'e dayanır. İmruülkays, aslında şairin lakabıdır. Anlamı ise "güçlü kişi", "Kays'ın kölesi" veya "Kaysoğulları kabilesinden bir kişi" demektir. İmruülkays, dayısı Mühelhil b. Rebâ'a'dan ders alarak şiirde en yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. İmruülkays, katledilen babasının intikamını almak üzere Bizans İmparatoru Iustinianos'tan yardım almak amacıyla İstanbul'a hareket etti. Ancak imparator, İmruülkays'ın yardım isteğini kabul etmedi. Eli boş dönen İmruülkays, Ankara'da Elmadağ yakınlarına geldiğinde hastalandı ve kısa bir süre sonra 540 yılı civarında öldü. İmruülkays şiirde büyük bir şöhrete sahip olmuştur. Öyle ki İmruülkays, Arap dünyasının en büyük şairi olarak anılmaya başlanmıştır.³ Hz. Peygamber de İmruülkays'ın şairliğini takdir edip onun

¹ Cârullah Ebû'l-Kâsım Muhammed Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki javâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-eqâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmecûd ve Ali Muhammed Muavvid (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1418), 1/80, 3/56.

² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/387.

³ Ahmet Savran, "İmruülkays b. Hucr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Kasım 2024).

şairlerin öncüsü ve bayraktarı olduğunu ifade etmiştir.⁴ İmruülkays'ın böyle önemli bir şair olması sebebiyle bu çalışmada özellikle onun şiirleri tercih edilmiştir.

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ında özel olarak İmruülkays'ın şiirlerini inceleyen bir çalışma tespit edilmemiştir. Ancak bu tefsirin tüm şiirlerini ele alan şu çalışmalar bulunmaktadır.

1- Kitaplar:

a- Hıdır b. Atâullah el-Mevsilî (ö. 1007/1598), *el-İs'âf fi şerhi şevâidi'l-Kâdi ve'l-Keşşâf*, (Yazma eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, nr. 174).

b- Muhammed b. Tayyib el-Fâsî Muhibbüddin Efendi (ö. 1016/1607), *Şerhu şevâhidi'l-Keşşâf*, (Kahire: el-Matba'atü'l-Kübrâ, 1281).

c- Muhammed Ali Kâmil, *Şevâhidü'l-imâmi'z-Zemahşerî en-nahviyye fi tefsîrihi'l-Keşşâf*, (Endonezya: Universty Maliki Press, 2011).

d- Muhammed Alyân el-Merzûkî, *Meşâhidü'l-insâf alâ şevâhidi'l-Keşşâf* (Cezâyir: Dâru'l-âlemi'l-ma'rife, ts.).

2- Tezler:

a- Sema Mahmud Abdülmecid el-Hâlidî, "ez-Zemahşerî nâkıden-dirâse fi şevâhidi'l-Keşşâfi's-şi'riyye 'ale'l-esâlibi't-terkîbiyye" (Yüksek Lisans tezi, Câmi'atü'l-Yermük, 1997).

b- Abdülhalîm Muhammed Abdülhalim, "eş-Şi'ru'l-câhilî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm, dirâre tevsîkiyye dilâliyye fi tefsîri İbn Abbâs ve tefsîrayi'l-Keşşâf ve'l-Kurtubî" (Doktora tezi, Câmi'atü'l-Ezher, 2002).

c- Ali Yakub Muhammed Selâme, "Şevâhidü'n-nahvi's-şi'riyye fi tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî: dirâse tahlîliyye" (Yüksek Lisans tezi, Câmi'atü'l-Hâşimiyye, 2006).

d- Mesud Garib, "eş-Şâhidü's-şi'rî, 'inde'z-Zemahşerî fi kitâbeyhi el-Mufassal ve'l-Keşşâf" (Doktora tezi, Câmi'atü Kâsîdî Mirbâh Verkale, 2014).

3- Makale:

- Ğassân Abdüsselâm Hamdûn, "Şevâhidü's-şi'r fi't-tefsîr (elKeşşâf) li-Tabakati'r-Râbi'a mine's-Şu'arâ", *Mecelletü Câmi'ati'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*, 10 (2005): 173-201.

Yukarıda zikredilen çalışmaların kapsamı geniş olduğundan tüm şiirleri genel mahiyette ele almakla yetinmişlerdir. Bizim çalışmamızın söz konusu çalışmalardan farkı, sadece İmruülkays özelinde şâhid gösterilen tüm konuların tasnifli ve derinlikli bir şekilde ele alınmasıdır. Bu çalışmada takip edilen yöntem, araştırmanın ana kaynağı olan *el-Keşşâf*'ın yararlandığı temel kaynaklarıyla kıyaslanarak ve hâşiyelerinin incelenerek verili bilgilerin analizinin yapılmasıdır. *el-Keşşâfta*

⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1985), 12/27.

İmrüülkays'ın şiirlerinin şevâhid olarak gösterildiği konular üç alt başlık altında ele incelenmiştir. Bunlar, lügat, nahiv ve belâgattır.

1. Lügat

1.1. (الْخُلْدُ) Kelimesinin Anlamı

Bakara sûresinde iman edip salih amel işleyenlerden söz edilirken onların cennette ebedî kalacakları (خَالِدُونَ) kelimesiyle ifade edilmektedir.⁵ Zemahşerî bu kelimenin kökü olan (الْخُلْدُ) lafzının, dâimî sebat ve kesintisiz sürekli kalıcılık anlamında olduğunu belirtir. O, kelimenin anlamının bu şekilde kullanıldığına İmrüülkays'ın şu beyitlerini şâhid gösterir.

وَهَلْ يَنْعَمَنْ مَنْ كَانَ فِي الْعُصْرِ الْخَالِي أَلَا أَنْعَمَ صَبَاحاً أَيُّهَا الطَّلُّ الْبَالِي
قَلِيلُ الْهَيُومِ مَا يَبِيْتُ بِأَوْجَالِ وَهَلْ يَنْعَمَنْ إِلَّا سَعِيدٌ مُخَلَّدٌ

“Ey köhne virane! Hayırlı sabahlar

Geçmiş asırlardaki insanlar rahatlık içinde yaşar mı?

Mutlu ve ebedî olandan başkası rahatlık içinde yaşamaz ki

Derdi az olan ve korkuları sebebiyle uykusu kaçmayandan başkası”⁶

Bu beyitteki (مُخَلَّدٌ) lafzı, (الْخُلْدُ) kökünden türemiş tef’îl babından ism-i mef’ûldür. . Zemahşerî’ye göre, “ebedî bir hayat verilen kişi” anlamındadır.⁷ Ancak bazı dilcilere göre, “küpe ve bilezik takan çocuk” anlamında olması da mümkündür.⁸ Nitekim bazı müfessirler, ﴿يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ﴾ âyetindeki (مُخَلَّدُونَ) kelimesinin “küpe ve bilezik takanlar” anlamında olduğunu belirtir.⁹ Ancak Zemahşerî'nin, kelimenin bu anlamını tercih etmeyip âyetteki kelimenin anlamıyla uyumlu olan ebedîlik mânasını benimsediği anlaşılmaktadır.

Zemahşerî, beyitleri şâhid göstererek âyetteki (خَالِدُونَ) kelimesinin “uzun süre kalıcı” anlamında değil, “ebedî kalıcıdır” anlamı üzerinde ısrarla durmasının sebebi, kendi itizâlî düşüncesini desteklemektir. Şöyle ki; Mu'tezile mezhebi âlimlerinin geneline göre büyük günah işleyen kimse ebediyen cehennemde kalacaktır. Onlar, bu düşüncelerine delil olarak şu âyeti delil gösterirler:

﴿وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا﴾

“Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir.”¹⁰ Bu âyetteki ﴿خَالِدًا﴾ kelimesi, Ehl-i sünnet düşüncesinde olan müfessirlere göre “uzun süre kalan” anlamında iken Mu'tezile âlimlerine göre “ebedî

⁵ Bakara 2/25.

⁶ Ebû Vehb Hunduc b. Hucr İmrüülkays, *Dîvân* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1425), 135.

⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/110.

⁸ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir fi me'ânî kelimâti'n-nâs* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1981), 2/157.

⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru Hicr, 2001), 24/110.

¹⁰ Nisâ 4/93.

kalan” anlamındadır.¹¹ Zemahşerî de kendi mezhebine uygun düşecek şekilde kelimenin “ebedî kalan” anlamında olduğunu vurgulamaktadır.

1.2. (لَعَلَّهَا) İfadesinin (أَنَّهَا) Anlamında Olması

﴿وَأَفْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لِيُنْزِلَ عَلَيْهِمْ آيَةً لِيُؤْمِنُوا بِهَا قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

“Kendilerine bir mûcize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair Allah adına kuvvetle yemin ettiler. De ki: “Mûcizeler ancak Allah katındadır. Nereden biliyorsunuz, belki kendilerine mucize geldiği zaman iman etmeyecekler?!”¹²

Müşriklere mucize gelse de iman etmeyeceklerini ifade eden bu âyetin son kısmındaki (أَنَّهَا) ifadesi, Zemahşerî’ye göre (لَعَلَّ) anlamındadır. Buna göre âyette Hz. Peygamber’e hitâben müşriklerin iman edeceklerine dair boşuna umutlanmaması gerektiğine işaret edilmektedir. (لَعَلَّهَا) ifadesinin bu anlamına şâhid olarak İmruülkays’ın şu beytini zikreder.

عُوجًا عَلَى الطَّلِّ الْمُجِيلِ لِأَنَّنا نَبِي الدِّيَارِ كَمَا بَكِي ابْنُ خَدَامِ

“Bozuk harap memleketlere doğru bükülsün boyunlar

Belki İbn Hizâm gibi biz de ağlarız şu memleketlere”¹³

Bu beyitte geçen (لِأَنَّنا) ifadesi, (لَعَلَّنا) “Belki biz” anlamında kullanılmıştır. Zemahşerî bu konuda sadece beyti şâhit olarak getirmekle yetinmez, bu ifadenin (لَعَلَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ) “Belki kendilerine mucize geldiği zaman iman etmeyecekler?” şeklinde Übey b. Ka’b’ın (ö. 33/654 [?]) kıraatını da delil gösterir.¹⁴ Ancak O her ne kadar bunu kıraat olarak ifade etse de muhtemelen bu, tefsirî bir kıraat olmalıdır. Başka bir tabirle Übey b. Ka’b, bu ifadenin anlamını tefsir sadedinde Mushafına yazmış olabilir. Ne var ki zamanla bu açıklama, bir kıraat olarak algılanmıştır. Sonuç itibarıyla ister hakikî kıraat olsun ister tefsiri kıraat olsun ifadenin (لَعَلَّهَا) anlamında olduğunu te’kit açısından Übey’den gelen kıraat rivâyeti önemlidir.

1.3. (شَعَفَ) Kelimesinin Anlamı

Hız. Yusuf’un Mısır’da efendisinin hanımının kendisine olan tutkulu sevgisini ifade eden ﴿قَدْ شَعَفَهَا حُبًّا﴾ “Yusuf’un sevgisi kalbine işlemiş!”¹⁵ cümlesindeki (شَعَفَ) fiilinin ayn harfiyle (شَعَفَ) şeklinde bir kıraatı de bulunmaktadır. Zemahşerî bu kıraatte cümlenin anlamında bir farklılık olmadığını göstermek üzere İmruülkays’ın şu şiirini delil gösterir:

¹¹ Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdullâh Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb fi (ve)'l-keşf 'an kınâ'i'r-reyb (Şerhu/Hâşiyetü'l-Keşşâf)* (Dubai: Câizetü't-Dubâyî'd-Devliyye li'l-Şur'âni'l-Kerim, 2013), 2/369.

¹² En'âm 6/109.

¹³ İmruülkays, *Dîvân*, 151.

¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/57.

¹⁵ Yûsuf 12/30.

أَتَقْتُلُنِي وَقَدْ شَعَفْتُ فُؤَادَهَا كَمَا شَعَفَتِ الْمَهُوَّةَ الرَّجُلُ الطَّالِي

“Beni mi öldüreceksin? Halbuki onun sevgisi gönlümü yaktı.

Tıpkı yağ sürüp yakan adamın, yağlanmış deveyi dağladığı gibi.”¹⁶

(شَعَفْتُ) fiili, “kalbin zararına işlemek” anlamında iken (شَعَفْتُ) fiili ise “yakmak” anlamındadır.¹⁷ Her iki fiil, aşırı sevgiden mecâz olarak kullanılmaktadır.

Her ne kadar ğayn ve ayn harflerinin farklılaşması sebebiyle fiilin anlamında değişme olsa da netice itibariyle aşırı sevgi manasının aynen devam ettiği görülmektedir. Dolayısıyla onun bu kıraatın anlam açısından doğruluğunu te'yid etmek için şiiri şâhid olarak zikrettiği anlaşılmaktadır.

1.4. (خَفِيَ) Fiilinin “İzhâr Etmek” Anlamında Kullanımı

Zemahşerî ﴿إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا﴾ “Kıyamet, kesinlikle gelecektir. Onu neredeyse gizleyeceğim/açıklayacağım”¹⁸ âyetindeki (أُخْفِيهَا) fiilinin “gizlemek” anlamında olabileceği gibi “açıklamak, açığa çıkartmak ve izhâr etmek” anlamında da olabileceğini belirtir. O, bu anlamı desteklemek üzere İmruülkays'ın şu şiirini şâhid gösterir:

فَإِنْ تَدْفِنُوا الدَّاءَ لَا نُخْفِيهِ وَإِنْ تَبْعُنَا وَالْحَزْبَ لَا نَقْعُدِ

“Siz hastalığı gizlerseniz biz de gizleriz,

Siz savaştan el çekerseniz biz de el çekeriz. Siz dönerseniz biz de döneriz.”¹⁹

Bu beyitteki (نُخْفِيهِ) fiili, “izhâr etmek, açığa çıkartmak” anlamındadır.²⁰ Zira beytin bağlamından anlamın bu şekilde olduğu anlaşılmaktadır.

1.5. (عُتَاءٌ) Kelimesinin Şeddeli Kullanımı

Zemahşerî, ﴿فَجَعَلْنَا هُمْ عُتَاءً﴾ “Böylece sel süprütüsüne çevirdik”²¹ âyetindeki (عُتَاءٌ) kelimesinin hem bu şekilde hem de şeddeli olarak Arap dilinde kullanıldığını belirtir. O, kelimenin şeddeli kullanımına İmruülkays'ın şu beytini delil gösterir:

كَأَنَّ دُرَى رَأْسِ الْمُجَيْمِرِ عُذْوَةٌ مِنْ السَّيْلِ وَالْعُتَاءِ فَلَكَّهُ مِغْزَلٌ

“Sabahın ilk ışıklarında sanki Müceymir dağının zirvesi

Akıntıdan ve çerçöpten bir kirmenin eğirdiği yumak gibiydi”²²

¹⁶ İmruülkays, *Dîvân*, 137.

¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/462-463.

¹⁸ Tâhâ 20/15.

¹⁹ İmruülkays, *Dîvân*, 87.

²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/56.

²¹ Mü'minûn 23/41.

²² İmruülkays, *Dîvân*, 67.

Bu beyitte kelime, aynı anlamda şeddeli olarak geçmektedir.²³ Zemahşerî, kelimenin şeddeli okunduğuna dair bir kıraatten söz etmez. Ancak onun kelimeye dair bu izahı, “eğer kelimenin şeddeli bir kıraatı olsaydı, Arap diline uygun olurdu” şeklinde bir düşüncüyü ima etmektedir. Halbuki kelimenin şeddeli okunuşuna dair bir kıraat rivâyeti tespit edilememiştir. Dolayısıyla o, kelimelerin farklı okuyuşlarını de ortaya koyarak âdetâ farklı kıraatlere icthâdî olarak kapı aralar gibi görünmektedir.

1.6. (بَيْنَ) Kelimesinin Kullanımı

Zemahşerî ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُزِيحُ سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ﴾ “Görmez misin ki, Allah bulutları yürütür, sonra onları birleştirir”²⁴ âyetindeki (بَيْنَ) lafzının, her ne kadar müfred bir kelimeye muzâf olsa da anlam açısından cemîye muzâf olduğunu belirtir. Çünkü (بَيْنَ) lafzı, ya tesniye/cemî kelimeye muzâf olmalı ya da atıflı olarak müfredde muzâf olmalıdır. Çünkü “tek bir şeyin arasında olma” anlamı söz konusu olmaz. “En az iki şey arasında olma” durumundan söz edilebilir. Buna göre âyetteki (بَيْنَ) lafzının muzâf olduğu zamirin mercî olan “bulut” kelimesi müfred olsa da “bulut parçaları” şeklinde cemî anlam kastedilmektedir. Zemahşerî (بَيْنَ) lafzının bu kullanımına şâhid olarak İmruülkays’ın şu beytini zikreder.

فَقَمَا نَبَّكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلٍ بِسِقْطِ اللَّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَخَوْمَلِ

“Durun, ağlayalım sevgilinin ve evinin anısına
Dehûl ile Havmel arasındaki Sıkt-ı Livâ’da”²⁵

Bu beyitte (بَيْنَ) kelimesi, Dehûl ve Havmel adlı iki yere muzâf olsa da anlam açısından bu iki yer ifadesiyle bunların birbirine komşu parçaları kastedilmektedir. Dolayısıyla bu edât, iki yerin parçaları arasını ifade etmek üzere kullanılmıştır.²⁶

1.7. Zâid Olarak Kullanılan (مَا) Edâtının Anlama Katkısı

Zemahşerî, ﴿جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْرُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ﴾ “Onlar, orada çeşitli bölüklerden oluşmuş, yenilmeye mahkûm büyük bir ordu vardır.”²⁷ âyeti ile ﴿وَقَلِيلٌ مَا هُمْ﴾ “Onlar o kadar az ki”²⁸ âyetlerindeki (مَا) edâtının zâit olduğunu belirtir. Bu edât, “abartma” anlamı verir. Buna göre söz konusu ordunun büyük olduğu ve azlığın son derece küçük olduğu ifade edilmektedir. İşte Zemahşerî, zâit olan bu edâtın cümleye “yüceltme” anlamı vermesi konusunda İmruülkays’ın şu beytini şâhid gösterir:

جَدُّ بِالْوَفَاقِ لِمُنْتَأَقِ إِلَى سَهْرِهِ إِنَّ لَمْ تَجِدْ فَحَدِيثٌ مَا عَلَى قَصْرِهِ

“Uykusuzluğa hasret duyarak kavuşmaya karşı açık ol.

²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/187.

²⁴ Nûr 24/43.

²⁵ İmruülkays, *Dîvân*, 21; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/245.

²⁶ Tîbî, *Hâşiyetü'l-Keşşâf*, 11/116.

²⁷ Sâd 38/11.

²⁸ Sâd 38/24.

Eğer açık olmazsan, kısa olmasına rağmen ne büyük bir söz söylemiş olursun.”²⁹

1.8. (دِهَان) Kelimesinin Anlamı

Zemahşerî, ﴿فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ﴾ “Gök yarılıp gül kırmızısı bir yağ gibi olduğu zaman!”³⁰ âyetindeki (الدِّهَان) kelimesinin anlamını izah sadedinde İmruülkays’ın şu beytini zikreder:

كَأَنَّهُمْ مَزَادَتْ مُتَعَجَّبًا لَ ْفَرِيًّا ِن لَمَّا تُذْهَبًا بِدِهَانِ

“(O iki göz) âdeta acelesi olanın henüz yağ ile yağlanmamış yarık kırbaları gibidir.”³¹

Dolayısıyla bu durum, tıpkı bir önceki gibi garîbü'l-Kur’ân ilmi açısından Zemahşerî'nin şiire gösterdiği önemi ortaya koymaktadır.

2. Nahiv

2.1. Münâdanın İ'râbı

﴿يَا مَرْيَمُ﴾ “Ey Meryem oğlu İsa!”³² âyetindeki (عيسى) kelimesinin sonunda elif harfi (elif-i maksûre) bulunduğu için i'râbı, takdirî olmaktadır. Ancak takdirî olan bu i'râb türünün ne olduğu konusu tartışmalıdır. Yaygın olan kullanıma göre tıpkı (يَا زَيْدُ بْنُ عَمْرٍو) “Ey Amr oğlu Zeyd” örneğinde olduğu gibi (عيسى) kelimesi, takdîren mansûbtur. Çünkü Zeyd ve oğlu kelimeleri, tek bir isim hükmünde olup sonrakine muzaf olmuştur. Muzâf olan münâda ise mansûb olur. Bu nedenle (عيسى) isminin de hükmen muzâf gibi görülerek takdîren mansûb olduğu kabul edilir.³³ Ancak yaygın kullanım olmasa da bu ismin takdiren zammeli olması da mümkündür. Zemahşerî, bu kullanıma şahid olarak İmruülkays’ın şu beytini şahid gösterir:

أَحَارِبُنَّ عَمْرٍو كَأَنِّي حَمْرُ َوَيَعْدُو عَلَى الْمَرْءِ مَا يَأْتِمُرُ

“Ey Amr oğlu Hâr (Hâris)! Ben sanki uyuşturulmuş bir ot gibiyim.

Her ne takdir edilmişse kişinin başına o gelir.”³⁴

Bu beyitteki (حَارٍ) kelimesinde terhîm yapılmıştır. Dolayısıyla bu kelime, (حَارِئُ) şeklindedir. Terhîm ise sadece zammeli olan münâda da yapılır. Buna göre beyitteki (حَارٍ) kelimesi, zammelidir.³⁵ Kelimenin takdiren zammeli ya da fethalı olmasının âyetin anlamına hiçbir etkisi bulunmamaktadır. Ayrıca hareke, takdirî olduğu için

²⁹ İmruülkays, *Dîvân*, 101; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/77, 87.

³⁰ Rahmân 55/37.

³¹ İmruülkays, *Dîvân*, 159; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/449.

³² Mâide 5/112.

³³ Ebû Bişr 'Amr b. Oşmân Sibeveyhi, *Kitâbu Sibeveyhi* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988), 2/203; Ebü'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdî es-Sümâfî Müberred, *el-Muhteżab* (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.), 4/231.

³⁴ İmruülkays, *Dîvân*, 105.

³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/692.

varsayımsal bir durum söz konusudur. Başka bir deyişle kelimenin kıraatı açısından da bir etki söz konusu değildir. Ancak Zemahşerî, böyle bir durumda bile dil inceliklerine ve bu konuda şiiri şâhid göstermeye önem vermektedir. Ayrıca bazı âlimler, zammeli kullanımın nâdir olduğunu söylemesine karşın³⁶ Zemahşerî, İmruülkays'ın şiirini şâhid göstererek bunun nâdir değil, yaygın olmadığına işaret etmektedir.

2.2. Yemin

Zemahşerî, yemine delâlet eden lâm harfinin (قَدْ) edâtı olmaksızın kullanılması konusuna değinir. ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ﴾ “Andolsun ki Nûh'u elçi olarak kavmine gönderdik.”³⁷ cümlesi, hazfedilmiş bir yeminin cevabıdır. Yeminin cevabında lâm edâtı, bu âyette olduğu gibi daima (قَدْ) edâtıyla kullanılır. Çünkü yemin cümlesi, yemine konu olan ifadeyi te'kit etmek için kullanılmaktadır. Yemin edildiği zaman muhatap hangi şeye yemin edildiğine dair bir beklenti içine girer. İşte muhatapın bu beklentisine işâret etmek için te'kit lâmı, beklenti anlamında olan (قَدْ) edâtı ile birlikte zikredilmektedir. Zemahşerî, nâdir de olsa böyle bir durumda (قَدْ) edâtının hazfinin mümkün olduğuna dair İmruülkays'ın şu beytini şâhid gösterir:

حَلَفْتُ لَهَابِ اللَّهِ جَلْفَةً فَاجِرٍ لَنَامُوا فَمَا إِنْ مِنْ حَدِيثٍ وَلَا صَالٍ

“Kadına, yalan yere Allah'a yemin olsun ki diye yemin ettim

Uyudular, ne sohbet eden var ne de ateş başında ısınan var, diye.”³⁸

Bu beyitte yeminin cevabı olan (لَنَامُوا) fiilinin başında sadece te'kit lâmı bulunmakta olup (قَدْ) edâtı zikredilmemiştir. Zemahşerî, bu durumu her ne kadar nâdir olarak belirtse de İmruülkays'ın beytini zikretmesi muhtemelen bunun öyle çok da nâdir olmadığına işaret eder. Zira o, yukarıda zikredilen örneklerde görüldüğü üzere İmruülkays'ın şiirlerini, dil açısından güçlü bir şâhid addeder. Dolayısıyla dilsel bir kullanım, İmruülkays'ın şiirinde yer alıyorsa, o kullanım dilde yaygın olmasa bile en azından kullanımı câizdir.

Zemahşerî, ayrıca yemin fiilinin başına te'kit için nefî lâ'sının getirilmesi konusunu ele alır. ﴿لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ “Kıyamet gününe yemin ederim!”³⁹ âyetinde yemin fiilinin başında nefî lâ'sı bulunmaktadır. Zemahşerî'ye göre bu edât, yemin fiiline şu şekilde olumsuz bir anlam katmaktadır. “Benim kıyamete yemin ederek onu yüceltmem, yüceltmek değildir, aksine o, bundan daha fazlasına lâyıktır.” Zemahşerî, bu edâtın zâit olduğunu kabul edenlerin görüşünü doğru bulmaz. Çünkü zâit bir harf, cümle ortasında bulunur, cümle başında bulunmaz. Burada ise edât, sûrenin ilk âyetinin başında gelmiştir. Sonuç itibariyle Zemahşerî, yemin fiilinin başına yukarıda

³⁶ Tîbî, *Hâşiyetü'l-Keşşâf*, 5/533.

³⁷ A'râf 7/59.

³⁸ İmruülkays, *Dîvân*, 137; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/112.

³⁹ Kıyâmet 75/1.

zikredildiği şekilde olumsuz anlamı katmak üzere nefî edâtının gelmesinin yaygın bir durum olduğunu belirtip buna İmruülkays'ın şu beytini delil gösterir.

لَا وَأَبِيكَ ابْنَةَ الْعَامِرِي لَا يَدْعِي الْقَوْمُ إِلَى أَفْرُرُ

“Babanın üzerine yemin ederek onu yüceltmek, yüceltmek değildir. Aksine o, bundan daha fazlasına layıktır ey Âmirî'nin kızı!

Bu kavim, benim kaçtığımı iddia etmez.”⁴⁰

Bu beyitte de tıpkı âyette olduğu gibi nefî edâtı, yemin fiilinin başında zikredilmiştir.

Yemin cümlesinde yer alan fiil-i muzârînin başındaki nefî (لَا) edâtı, bazen hafzedilmektedir. Örneğin;

﴿قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتُوا تَذَكُرُ يَوْسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضاً أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ﴾ “Oğulları, “Allah’a andolsun ki, sen ‘Yûsufum!’ diye diye sonunda ya hasta olacaksın ya da büsbütün helâk olacaksın!” dediler.”⁴¹ âyetinde (تَفْتُوا) fiilinin başında, nefî (لَا) edâtı bulunmamaktadır. Halbuki nahiv kuralına göre; (فَتَى), (بَرِحَ), (أَنْفَكَ) ve (زَالَ) fiilleri nâkıs olarak kullanıldıklarında daima başlarında nefî edâtı bulunması gerekir.⁴² Bu âyette ise bunlardan biri olan (فَتَى) fiilinden gelen muzârî sîgasının başında nefî edâtı bulunmamaktadır. Bu durumda âyet, nahiv kuralına aykırı gibi görünmektedir. İşte Zemahşerî, bunun nahiv kuralına aykırı olmadığını, aksine nefî edâtı ile kullanımı yerleşik hale gelen fiillerde herhangi bir karışıklık söz konusu olmayacağı için bu edâtın hazfinin câiz olduğunu belirtir. O, bu tür fiillerde nefî edâtının hafzedilmiş bir şekilde kullanımına İmruülkays'ın şu beytini şahid gösterir:

فَقُلْتُ يَمِينِ اللَّهِ أَبْحُ قَاعِ دَأْ وَلَوْ قَطَعُوا رَأْسِي لَدَيْكَ وَأَوْصَالِي

“Dedim ki Allah’a yemin olsun, oturmaya devam edeceğim.

Senin yanında başımı ve mafsallarımı kessler bile buradan ayrılmayacağım.”⁴³

Bu beyitte nâkıs fiil olan (أَبْحُ) lafzının başından nefî edâtı hafzedilmiştir. Bu fiilde anlam karışması olmayacağı için şair burada vezin için nefî edâtını hafzetmiştir. İşte tıpkı bunun gibi âyette de fiilin başındaki nefî edâtı hafzedilmiştir. Burada nefî edâtının hafzedildiğinin en önemli göstergesi şudur: Eğer burada nefî edâtı olmasaydı, fiilin te’kit lâmanı ve nûn harfiyle birlikte (لَتَفْتَنَّ) şeklinde olması gerekirdi. Çünkü yemin edâtından sonra cevap olarak gelen fiili muzârînin başında nefî edâtı yoksa, bu şekilde te’kit lâmanı ve nûn ile zikredilir. Âyette fiilin bu şekilde gelmemesi, başında takdiri olarak nefî edâtının bulunduğunu gösterir. Nitekim Arap dilinde karışma durumu söz konusu olmadıkça her türlü hazif mümkün görülmektedir. Bu

⁴⁰ İmruülkays, *Divân*, 105; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/657.

⁴¹ Yûsuf 12/85.

⁴² el-Hasen b. Abdillâh Ebû Sa’îd es-Sirâfi, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, nşr. Ahmed Hasan Mehdî ve Ali Seyyid Ali (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2008), 1/299.

⁴³ İmruülkays, *Divân*, 137.

minvalde Zemahşerî, söz konusu beyti zikrederek âyetin dil kuralına uygun olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁴

2.3. Tahfiflik İçin Merfû Konumdaki Fiil-i Muzârinin Sonunun Sâkin Kılınması

Zemahşerî ﴿أَوْ يُحَدِّثْ لَهُمْ ذِكْرًا﴾ “Veya onlara bir uyarı sağlasın diye”⁴⁵ âyetindeki (يُحَدِّثْ) fiilinin bir kıraate göre (يُحَدِّثْ) şeklinde sonu sâkin okunduğunu belirtir. Halbuki âyette fiil-i muzârinin sonunun sâkin kılınmasını gerektiren bir i’râb durumu yoktur. Başka bir deyişle bu fiilin meczum olmasını gerektirecek hiçbir âmil bulunmamaktadır. Ancak tahfiflik olsun diye merfû konumdaki fiil-i muzâri meczûm okunabilir. İşte Zemahşerî, bu kıraatın Arap dili kuralına uygun olduğunu ispat sadedinde İmruülkays’ın şu beytini şâhid gösterir.

فَالْيَوْمَ أَشْرَبَ غَيْرَ مُسْتَحَقِّبٍ إِثْمًا مِّنَ اللَّهِ وَلَا وَاغِيلٍ

“Artık bugün içerim; üstelik ne Allah’a karşı günah işlemiş olarak ne de davetsiz bir misafir olarak”⁴⁶

Bu beyitte (أَشْرَبَ) fiili, merfû konumda olduğu halde meczum okunmuştur. Bunun sebebi ise tıpkı âyetteki fiilde olduğu gibi tahfifliktir.⁴⁷ Âyetteki kıraat, şâz olup Hasan Basrî’ye (ö. 110/728) nispet edilmektedir. Zemahşerî’ye göre fiilin sonundaki zammeli okuyuş dile ağır geldiğinden tahfiflik olsun diye sâkin kılınması câiz görülmektedir.⁴⁸ Görüldüğü üzere Zemahşerî, sadece mütevatir kıraatlerin nahiv kurallarına uygunluğunu açıklamakla yetinmez, aksine şâz kıraatlerde de bunu ortaya koyma gayretindedir.

2.4. Hâl Cümlesinde Zilhâle Râci Zamirin Hazfinin Câiz Olması

﴿وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ﴾ “Deniz, mürekkep olarak yedi denizle desteklenmiş olduğu halde yeryüzündeki ağaçlar kalem olsa, Allah’ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez.”⁴⁹ âyetinde bir i’râb vechine göre ﴿وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ﴾ diye başlayan kısım, hâl cümlesidir. Âyetin anlamı da bu i’râb vechine göre verilmiştir.

Hâl olan ifadenin aslında müfred olması gerekir. Ancak hâl konumda olan ifade, müfred olmayıp cümle olduğu zaman onun zilhâle bağlanmasını sağlayacak bir râbıt olması gerekir. Bu râbıt, ya zamir ya da vâv-ı hâliyye veya her ikisi de olabilir.⁵⁰ Bu

⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/498.

⁴⁵ Tâhâ 20/113.

⁴⁶ İmruülkays, *Dîvân*, 141.

⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/90.

⁴⁸ Tîbî, *Hâşiyetü'l-Keşşâf*, 10/249.

⁴⁹ Lokmân 31/27.

⁵⁰ Cârullah Ebû'l-Kâsım Muḥammed Ömer Zemahşerî, *el-Mufaşşal fi şinâ'ati'l-i'râb* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1990), 82; Ebû Muḥammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm en-Naḥvî, *Evzâhu'l-mesâlik 'ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/287.

âyetteki hâl olan cümlede zilhâl olan (ما) lafzına râci bir zamir bulunmamaktadır. Ancak cümle başındaki vâv harfi, râbit görevini yerine getirmektedir. İşte Zemahşerî, sadece vâv harfinin yeterli olup zamirin hazfinin câiz olduğunu belirterek İmruülkays'ın şu şiirini delil gösterir:

وَقَدْ أَغْتَدِي وَالطَّيْرُ فِي وَكُنَاتِهَا بُمَنْجَرٍ قَدِيدِ الْأَوَابِدِ هَيْكَلِ

“Bazen sabah erken vakitte daha kuşlar yuvalarında iken ava çıkarım.

Benim çevik atımın elinden hiçbir av hayvanı kaçamaz.”⁵¹

Bu beyitte (وَالطَّيْرُ فِي وَكُنَاتِهَا) “kuşlar yuvalarında iken” ifadesi, hâl cümlesidir. Bu cümlede sadece vâv-ı hâliyye bulunması yeterli görülmüş, zilhâle râci bir zamir zikredilmemiştir.⁵² Zemahşerî, nahiv konusunda kaleme aldığı *el-Mufasssal*'da hâl cümlesinde râbit olarak zamirin hazfinin câizliği meselesinde de bu şiiri şâhid olarak zikreder.⁵³

2.5. Tek Bir Nefî Edâtının İki Niteliği Olumsuzlaması

Zemahşerî'nin yer verdiği bir görüşe göre; ﴿لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِخْفًا﴾ “İnsanlardan yüzüzlük ederek bir şey istemezler.”⁵⁴ âyetindeki nefî edâtı hem fiili olumsuzlamakta hem de hâl konumundaki (إِخْفًا) kelimesini olumsuzlamaktadır. Dolayısıyla tek bir nefî edâtı, iki durumu olumsuzlamaktadır. Buna göre âyetin anlamı, “Onlar ne yüzüzlük yaparlar ne de insanlardan bir şey isterler.” Zemahşerî bu duruma İmruülkays'ın şu beytini şâhid gösterir:

عَلَى لَاجِبٍ لَا يُهْتَدَى بِمَنَارِهِ إِذَا سَافَهُ الْعَوْدُ النَّبَاطِيَّ جَرْجَرًا

“Işıkları aydınlatmayan, yol göstermeyen geniş bir yolda

Yaşlı develerin ağızlarından köpük saçarak bağıracağı zaman”⁵⁵

Bu beyitteki nefî edâtı hem fiili hem de fiilin mef'ûlü bih gayr-i sarihini olumsuzlamaktadır. Buna göre (لَا يُهْتَدَى بِمَنَارِهِ) cümlesinin anlamı; “Ne ışıklar aydınlık verir ne de onlar, yolu bulabilirler.”⁵⁶ şeklindedir.

3. Belâgat

3.1. Teşbih

Bu başlık altında teşbih sanatının iki özelliği ele alınmıştır. Bunlar, teşbihin tarafları olan hem müşebbeh hem de müşebbeh bihin zikredilmesinin gerekliliği ve

51 İmruülkays, *Dîvân*, 53.

52 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/501.

53 Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, 82.

54 Bakara 2/273.

55 İmruülkays, *Dîvân*, 96.

56 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/318.

bir müşebbehe ait iki müşebbeh bihin zikrinin mümkün olmasıdır. Zemahşerî, İmruülkays'a ait bir beyti, her iki duruma şâhid olarak zikreder.

Zemahşerî, ﴿أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ﴾ “Veya gökten yağan sağanak yağmur gibi...”⁵⁷ âyeti ve ﴿يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ﴾ “Şimşek neredeyse gözlerini alıverecek.”⁵⁸ âyetlerinde müşebbehlerin niçin zikredilmediği hususunu ele alırken teşbih ile istiâre arasındaki ayrıma dikkat çeker. O, teşbih sanatında hem müşebbeh hem de müşebbeh bih'in takdiren de olsa mutlaka zikredilmesi gerektiğini ifade eder ve bu konuda İmruülkays'ın şu şiirini şâhid olarak zikreder:

كَأَنَّ قُلُوبَ الطَّيْرِ رَطْبًا وَيَابِسًا لَدَى وَكْرَهَا الْعُنَابُ وَالْحَشَفُ الْبَالِي

“Kartal yuvaya girdiğinde, kuşların yedikleri yaş ve kuru durumdaki kalpleri âdeta hünnap ve kuru hurma gibiydi.”⁵⁹

Bu beyitte müşebbeh, (قُلُوبَ الطَّيْرِ) “kuşların kalpleri” terkibi iken müşebbeh bih ise (الْعُنَابُ وَالْحَشَفُ الْبَالِي) “hünnap ve kuru hurma” kelimeleridir. Müşebbeh ve müşebbeh bih, teşhib sanatının rükünleri/ tarafları olduğu için her ikisinin de cümlede yer alması gerekir. Eğer bu iki rükünden birisi hem lafzan hem de takdiren düşerse bu durumda teşbih sanatı, istiâre adını alır. İşte Zemahşerî bu farka dikkat çekerek söz konusu âyetlerde istiâre sanatı yapıldığını belirtir.⁶⁰

﴿مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ﴾ “Bu iki zümrenin durumu, kör ve sağır ile gören ve işiten kimseler gibidir.”⁶¹ âyetinde iki teşbih yer almaktadır. Şöyle ki;

Birinci teşbih: Müşebbeh “kâfirler” olup müşebbeh bih ise “kör” ve “sağır” kelimeleridir.

İkinci teşbih: Müşebbeh “müminler” olup müşebbeh bih ise “gören” ve “işiten” kelimeleridir.

Görüldüğü üzere her iki teşbihte bir müşebbeh karşısında iki müşebbeh bih bulunmaktadır. İşte Zemahşerî, bunun Arap belâgatına uygun bir durum olduğunu ortaya koymak üzere İmruülkays'ın yukarıda zikredilen beytini şâhid gösterir. Zira bu beyitte müşebbeh, (قُلُوبَ الطَّيْرِ) “kuşların kalpleri” şeklinde bir adet iken buna mukâbil müşebbeh bih ise (الْعُنَابُ وَالْحَشَفُ الْبَالِي) “hünnap ve kuru hurma” şeklinde iki adettir.⁶²

3.2. İltifât

İltifât; dinleyeni canlı ve dinç tutmak için kelâmında farklı tarz takip etmek ve bir üslûbdan başka bir üslûba geçmektir. Fâtiha Sûresinin ilk âyetlerinde Allah, gâib

57 Bakara 2/19.

58 Bakara 2/20.

59 İmruülkays, *Dîvân*, 139.

60 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/79-80.

61 Hûd 11/24.

62 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/387.

sîgada zikredilmişken, ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ “Ancak sana kulluk ederiz”⁶³ âyetinde ise muhatap sîgada zikredilmiştir. Buna göre, Fâtiha sûresinde gâibten muhataba geçiş şeklinde bir iltifât sanatı yapılmıştır.

Zemahşerî'ye göre iltifât sanatının Fâtiha sûresine kattığı anlam şu şekildedir: Fâtiha sûresine hakiki anlamda hamdin Allah'a lâayık olduğu ifade edilerek başlanır. Ardından hamdin niçin Allah'a lâayık olduğunu ortaya koyma sadedinde yüce sıfatlar sıralanır. Böylece yüce Allah, kullar için iyice tanınır ve bilinir bir hale gelmektedir. Bu nedenle ilk başta kullar için az bilinirliği dikkate alınarak yüce Allah, gâib sîgada zikredilmişken sıfatların sıralanmasının ardından iyice malum hale gelmesi sebebiyle muhatap sîgada zikredilmiştir. Böylece artık kullar, yüce Allah'ı tam mânasıyla tanımış ve hamdin niçin ona lâayık olduğunu öğrenmiştir. Bunun sonucu olarak da âyete muhatap olan müminler, hamdin en temel işlevi olan kulluğu yalnızca Allah'a tahsis etmişlerdir.⁶⁴

Zemahşerî, Fâtiha sûresindeki iltifât sanatını ele alırken İmruülkays'ın şu üç beyitte üç iltifât sanatı yaptığını zikreder:

وَلَمْ تَزُقْ دِ	نَّظَّأَوَّلَ لِنَاؤْمَكَ بِالْأَنْمَدِ
كَلَيْلَةَ ذِي الْعَائِرِ، الْأَزْمَدِ	وَوَبَاتٍ وَبَاتٍ لَيْلَةَ
وَحُبْرُتُهُ عَنِ أَبِي الْأَسْوَدِ	وَدَلِّكَ مِنْ نَبَأٍ جَاءِنِي

“Esmud'da geçirdiğin gece ne uzundu!

Dertsiz insan mışıl mışıl uyudu, sen ise uyuyamadın.

O geceledi, gece de onunla birlikte geceledi.

Tıpkı ağırlı gözlerle geceleyen bir uykusuzun gecesi gibi

Bunun sebebi ise bana gelen bir haberdirdi.

Ebu'l-Esved'in ölüm haberi idi.”⁶⁵

Burada İmruülkays, kendisini birinci beyitte (لَيْلِكَ) “senin gecen” ve (وَلَمْ تَزُقْ دِ) “sen ise uyumadın” ifadelerinde muhatap zamirle zikretti. İkinci beyitte ise (وَبَاتٍ) “geceledi” ve (لَهُ) ifadelerinde gâib zâmirle zikretti. Üçüncü beyitte ise (جَاءِنِي) “bana geldi” ve (وَحُبْرُتُهُ) “o, bana haber verildi” ifadelerinde ise mütekellim zamirle zikretti. Buna göre şiirde muhatap sîgadan gâib sîgaya, gâib sîgadan mütekellim sîgaya geçiş (muhatap-gâib-mütekellim) şeklinde üçlü bir iltifât sanatı vardır.

Sonuç

Zemahşerî, lügât, nahiv ve belâgate dair birçok farklı konunun istişhâdında İmruülkays'ın şiirlerinden yararlanmıştı. O, kelimelerin anlam tespiti, şâz bile olsa farklı kıraatlerin nahiv kurallarına uygunluğu, âyetlerdeki lafızların kullanımının Arap dilinde mevcut olması, çeşitli i'râb vecihlerinin imkânı, âyetlerdeki çeşitli nahvî yapıların Arap dilinde bulunması, teşbih sanatının farklı versiyonları ve iltifât üslûbu gibi konularda İmruülkays'ın şiirlerini şâhid olarak göstermiştir.

⁶³ Fâtiha 1/5.

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/14.

⁶⁵ İmruülkays, *Dîvân*, 87.

İmruülkays'ın şiirlerinin şâhid olarak gösterildiği konular içinde lügavî meselelerinin, diğerlerinden daha fazla yer tuttuğu tespit edilmiştir. Bu durum, âyetlerin tefsirinde lügavî konularının daha fazla öneme sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Zemahşerî, müntesibi olduğu Mu'tezile mezhebinin görüşlerini destekleme sadedinde İmruülkays'ın şiirlerinden de yararlanmıştı. Ancak o, bu konuda sadece büyük günah sahibinin cehennemde ebedî kalacağı görüşü konusunda İmruülkays'ın bir beytini delil olarak kullanır. O, bu mesele dışında Mu'tezile mezhebinin görüşlerini teyit açısından İmruülkays'ın şiirlerine müracaat etmemiştir. Sonuç itibarıyla Zemahşerî'nin çoğunlukla dilbilim konularının istidlâl ve istişhâdında İmruülkays'ın şiirlerini öncelediği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1985.
- Ebû Sa'îd es-Sîrâfî, el-Hasen b. Abdillâh. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. nşr. Ahmed Hasan Mehdelî ve Ali Seyyid Ali. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- İbn Hişâm en-Nahvî, Ebû Muḥammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Evzâhu'l-mesâlik 'ilâ Elfıyyeti İbn Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *ez-Zâhir fî me'ânî kelimâti'n-nâs*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1981.
- İmruülkays, Ebû Vehb Hunduc b. Hucr. *Dîvân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425.
- Müberred, Ebü'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Muktezab*. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Savran, Ahmet. "İmruülkays b. Hucr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Kasım 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/imruulkays-b-hucr>
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Oşmân. *Kitâbu Sîbeveyhi*. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 3. Baskı., 1988.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Mısır: Dâru Hicr, 2001.
- Ṭîbî, Ebû Muḥammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdullâh. *Fütûhu'l-ğayb fî (ve)'l-keşf 'an kınâ'i'r-reyb (Şerhu/Hâşiyetü'l-Keşşâf)*. 17 Cilt. Dubai: Câizetü't-Dubâyî'd-Devliyye li'l-Ḳur'âni'l-Kerîm, 2013.
- Zemahşerî, Cârullah Ebû'l-Ḳâsım Muhammed Ömer. *el-Keşşâf 'an haḳâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvid. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1. Basım., 1418.
- Zemahşerî, Cârullah Ebû'l-Ḳâsım Muhammed Ömer. *el-Mufaşşal fî şinâ'ati'l-i'râb*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1990.